

აკაკი ჩიქობავა

დოქტორანტი, თსუ

აზორდი/ალჯაყალა/უზუნდერე*

ძეგლის მდებარეობა

ციხესიმაგრე მდინარე ოლთისის მარჯვენა ნაპირზე კლდეზეა აგებული. აზორდის ციხე მდებარეობს ერზერუმის პროვინციაში, უზუნდერეს რაიონში. ადგილობრივები ციხეს უნგუზექ ქალეს (თურქ. ÜNGÜZEK KALESİ) უწოდებენ. ციხესთან მისასვლელ გზაზე მდებარე ტრაფარეტზეც სწორედ ამდაგვარი წარწერაა გაკეთებული. ქართველი მეცნიერები, რომლებიც ბოლო პერიოდში იკვლევენ ტაო-კლარჯეთის კულტურულ მემკვიდრეობას, მას თორთუმის ქვედა ციხედ მოიხსენიებენ.

ციხე მდებარეობს ისტორიული ტაოს ტერიტორიაზე, ზღვის დონიდან 1180 მ-ზე, მისი კოორდინატებია: N – 40°30'37.68" E – 41°31'34.52".

ტოპომიმია

ალჯაყალა თუქიზებული ფორმაა და ქართულად თეთრციხეს ნიშნავს. 1929 წლის თურქეთის ადმინისტრაციული დაყოფის შემდეგ სოფელს, სადაც ციხე მდებარეობს, დიქიარ (თურქ. Dikyar) ეწოდა. გარემო მთლიანად კლდოვანია, ამიტომაც ხშირად მას გზამკვლევებზე და ტურისტულ რუკებზე მოიხსენიებენ როგორც დიქიარ ქაფი (თურქ. Dikyar Kapi), რაც ქართულად პირდაპირ ითარგმნება, როგორც – ბევრი სწორი კლდოვანი კარი. ციხის მეორე სახელწოდება უზუნდერე მომდინარეობს მისი მდებარეობიდან. ის განთავსებულია უზუნდერეს რაიონში, რაც ქართულად გრძელ ხეობას ნიშნავს.

* მასალა მომზადებულია შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის მიერ დაფინანსებული პროექტის „ტაო-კლარჯეთის ქართული ციხესიმაგრეების“ ფარგლებში.

ციხის გარემო

ციხე მდებარეობს გზის პირას შემალლებულ კლდოვან გორაკზე. ციხეს გარშემო საკმაოდ სქელი კედელი აქვს შემოვლებული. გზისპირიდან მას წვრილად ამაგალი გვირაბის მაგვარი კონსტრუქცია მიუყვება. ის, სავარაუდოდ, ციხის საუღუმლო შესასვლელი უნდა ყოფილიყო. შიდა პერიმეტრზე შეინიშნება მეციხოვნეებისთვის განკუთვნილი გალავნისპირა ე.წ. ბილიკი, რომელიც თითქმის მთელს ციხეს გასდევს.

ციხის სიგრძე – 84 მ. ციხის სიგანე – 51 მ. ფართობი – 3800 კვმ. შემორჩენილი კედლის სიმაღლე – 15 მ. შემორჩენილი კედლის სისქე – 0.9 მ. კარის ზომა – 1.2X2 მ.

ციხის ეკლესია¹

ციხის გალავნის ჩრდილოეთ მხარეს მცირე ეკლესიაა მიშენებული. ესაა მარტივი დარბაზული ნაგებობა, რომლის გეგმა კვადრატს უახლოვდება. განიერ დარბაზს, რომლის სიგანე სიგრძეს აღემატება, ებმის ღრმა, ოდნავ ნალისებრი მოყვანილობის აფსიდი. აფსიდის შვერილები მარტივი ფორმისაა, თუმცა საკმაოდ მასიური. ერთადერთი შესასვლელი სამხრეთიდან, სამხრეთ-დასავლეთის კუთხეშია გაჭრილი. საკუთხეველში და დასავლეთ კედელში თითო სარკმელია. აფსიდში ორივე მხარეს ოდნავ ასიმეტრიულად განლაგებულია ორი სწორკუთხა ნიში. ეკლესიის კედლები საკმაოდ სქელია და თითქმის მთელ სიმაღლეზეა შემორჩენილი, ჩამოქცეულია მარტო დარბაზის კამარა და არე სამხრეთის შესასვლელის თავზე. შემორჩენილია გრეთვე კონქის უმეტესი ნაწილი. კედლები უსწორო ქვების წყობითაა ნაგები. არაა დაცული არც კვადრების ზომა და ფორმა და არც მათი განლაგება ჰორიზონტალურ რიგებად. შედარებით უფრო მასიური ქვები გამოყენებულია ნაგებობის კუთხეების წყობაში. ფასადებიც და ინტერიერიც მოკლებულია რაიმე დეკორატიულ ელემენტს. სამწუხაროდ, ეკლესიის მარტივი, კოსერვატული ტიპის გეგმა, რომელიც შუა საუკუნეების ქართული არქიტექტურის არსებობის მანიფესტით ითქმის არ შეცვლილა, და უხეში სამშენებლო ტექნიკა არ გვაძლევს საშუალებას, მეტ-ნაკლები დამაჯერებლობით დავათარილოთ ნაგებობა. მაგრამ ზოგიერთი დეტალი – აფსიდის ღრმა ფორმა, ნალისებრი მოხაზულობა, ირეგულ-

¹ აღნიშნული ნაწილი მომზადებულია სამეცნიერო პროექტის წევრის, თსუ ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის ხელოვნების ისტორიისა და თეორიის სასწავლო-სამეცნიერო ინსტიტუტის ასოცირებული პროფესორის, ნინო სილაგაძის მიერ.

არული წყობა ფასადებზე, მასიური ქვების გამოყენება კუთხეებში გარდამავალი ხანის არქიტექტურას აახლოებს უზუნდერეს ციხის ეკლესიას. თუმცა დაზუსტებით ამის მტკიცება, ბუნებრივია, შეუძლებელია.

წყაროებში მოხსენიება

შესასწავლი ციხე თორთუმის ისტორიულ პროვინციაში მდებარეობს. ჯერ კიდევ სომხური გეოგრაფიიდანაა ცნობილი თორთუმის ადრეული სახელწოდება „აზორდაცვორი“. ის VII საუკუნის სომხურ გეოგრაფიაში მოიხსენიება ტაოში ჩამოთვლილ პუნქტებს შორის: „ტაიქი მდებარეობს გუგარქის მახლობლად, მდიდარია ციხეებით, ციხესიმაგრეებით. ის იყოფა 9 ნაწილად: 1. კოგი, 2. ბერდაც-ფორი, 3. პარტიზაც-ფორი, 4 ჩაკსი, 5. ბუხა, 6. ოკაგე, 7. აზორდი, 8. კაფორი, 9. ასიაც-ფორი“.² ჩვენი აზრით, აქ ჩამოთვლილი ისტორიულ-გეოგრაფიული „ქვეყნების“ სახელწოდება, ასევე, უნდა შეესაბამებოდეს ამ ქვეყნების ცენტრებს, რადგან რეგიონის პოლიტიკური ცენტრი უმრავლეს შემთხვევაში ავრცელებს საკუთარ სახელს მთელს „ქვეყანაზე“.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ აზორდი გარკვეულ ეტიმოლოგიურ ანალიზს დაუქვემდებარონ. მაგ. –Ita ინდოარიულია, აშა, – ეს სოციალური კონტრაქტია ხევში, რომელსაც კავი განაგებს. სახელი აზო იხსენიება დაბადებაში, უფრო ადრე კი – იარედი. გამოდის, რომ არიან-ქართლი კორექტირდება ბიბლიური იარედით, ირანული აზან კი – ბიბლიური აზოთი. Āza ამ შემთხვევაში „მოდრავს“ ნიშნავს.³

ურარტუს მეფის მენუას ერთ-ერთ წარწერაში იხსენიება ქალაქები: ზუა და უტუხაი. ნ. არუთინიანი უშვებს შემდეგს, რომ უტუხაის მხარის სახელწოდება დაკავშირებული იყოს თორთუმ-ჩაის მარჯვენა შენაკადთან მდებარე „უხტა“//„ოხდასთან“. აღსანიშნავია, რომ დ. ბაქრაძის 1873 წლის რუკაზე „ოხტას“ სამხრეთ-დასავლეთით აღნიშნულია „აზორდი“. ეს ყოველივე გ. ქავთარაძეს აძლევს საშუალებას, რომ აზორდი ურარტულ ქალაქ ზუა/ზუაინასთან გააიგივოს.⁴

² Армянская География VII века по Р. Х. (Приписавшая Моисею Хоренскому). Издаль К. П. Патканов. СПб. 1877, გვ. 53.

³ თ. ღუნდუა, ნ. სილაგაძე. МІФРАΣ. თბ. 2010, გვ. 13-14.

⁴ გ. ქავთარაძე. ტაოს უძველესი ციხე-ქალაქების ადგილმდებარეობის გამო. კავკასიურ-აზლო-აღმოსავლური კრებული. XII. თბ. 2006.

აზორდის მოგვიანო სახელწოდება უნდა იყოს აღჯაყალა, რაც თურქულად თეთრციხეს ნიშნავს. ექვითიმე თაყაიშვილის 1917 წლის მოგზაურობის წიგნის დანართში ჩვენთვის საინტერესო ციხე 150-ე სურათზე სწორედ აღჯაყალას სახელწოდებითაა მოცემული.⁵

აღჯაყალას ციხე ძირითადად ოსმალურ წყაროებში მოიხსენიება სამხრეთ საქართველოს დაპყრობასთან მიმართებაში. XVI საუკუნის I მეოთხედის ოსმალურ წყაროში, კერძოდ, 1532 წლის დოკუმენტში ვკითხულობთ: „ამ ტერიტორიას ხახოს (ასე უწოდებენ თურქულ წერილობით ძეგლებში ხახულს) ხეობას უწოდებენ. ძალიან კარგი რაიონია. გარდა ამისა, რამდენიმე პატარა ციხეც არის, ერთს აღჯაყალას უწოდებენ. თორთუმის ციხე თავდაპირველად ყვარყვარესი იყო, მაგრამ დროებით ქურცინის ხელში გადავიდა. ქურცინის ძველი მთავარი ციხე კი აღჯაყალა იყო. ხსენებული ციხეები ამჯერად დროებით ხელთ აქვს ერთ უსჯულო აზნაურს, სახელად როსტომს.“⁶

იბრაჰიმ ფეჩევთან კი შემდეგს ვკითხულობთ: „956 წელი (1549) – ამ ხანებში საქართველოს ურჯულოები აჯანყებასა და არეულობას აწყობდნენ. როდესაც უზენაესმა ფადიშაჰმა შეიტყო ზოგი მათი დასაგმობი საქმიანობის შესახებ, [საქართველოში გალაშქრება] მიანდო მეორე ვეზირს, მის აღმატებულებას აჰმედ ფაშას ...ჯერ დიდი ბრძოლით ალებულ იქნა თორთუმის ციხე. ნიჯახისა და ამირახორის ციხეები დაგვნებდნენ. ახწყალა ბრძოლით იქნა ალებული.“⁷ დამორჩილებული ციხეების უმრავლესობა დანგრეულ იქნა, რამდენიმე ციხეში კი გარნიზონი ჩააყენეს: „თორთუმი, თალხისი, ახწყალა და ღივანის ხევი განსაზღვრულ იქნა როგორც ერთი სასანჯაყო ადგილი. იგი ებოძა ერთ-ერთ ბეგს.“⁸

იმავე პერიოდის (1549) ცნობაში, რომელიც ქათიბ ჩელეების ეკუთვნის, შემდეგს ვკითხულობთ: ბანასა და ფარნაკის ციხის ალების შემდეგ, დამორჩილებულ იქნა ახწყალა, „იმ მიდამოებში ამაღლებულ ადგილზე აშენებული მტკიცე ციხეა, საქართველოს შესასვლელთან“.⁹ იმავე ავტორისგან ვიგებთ,

⁵ ექვ. თაყაიშვილი. 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში. თბ. 1960. სურ. №150.

⁶ თურქული წყაროები XVI ს. I მეოთხედის სამცხე-საათაბაგოს ისტორიისთვის. თურქული დოკუმენტები ქართული თარგმანით, გამოკვლევით და შენიშვნებით გამოსცა ცისანა აბულაძემ. თბ. 1983, გვ. 30.

⁷ იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოს და კავკასიის შესახებ. ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა, შესავალი და შენიშვნები დაურთო სერგი ჯიქიამ. თბ. 1964, გვ. 27.

⁸ იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოს და კავკასიის შესახებ, გვ. 28.

⁹ ქათიბ ჩელეების ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ. თურქულიდან თარგმნა,

რომ არსებობდა ახჩა-ყალას ნაპიე „თორთუმის ნაპიეს ჩრდილოეთით. გორაკზე უმნიშვნელო ციხეა. დაცვა ჰყავს. მსხალი, ვაშლი, სხვა ხილი, ჰავა და მდინარეები კარგია.“¹⁰

ეკლია ჩელების ცნობა აღჯაყალას ალების შესახებ თითქმის იდენტურია ფეჩევის ცნობისა, თუმცა, იგი გადმოგვცემს სხვა საინტერესო ინფორმაციასაც: თორთუმის, ნიჯახის და ამირახორის ციხეების დაკავების შემდეგ ოსმალთა ჯარი „ახჩა-ყალას მივიდა. შვიდ დღეში დაიპყრო და ციხის ბურჯზე მაჰმადიანური ლოცვა აღავლინა“.¹¹ აღჯაყალას ციხის შესახებ კი შემდეგს გვიამბობს: „ახჩაყალას აღწერა – თორთუმის სანჯაყში საქართველოს მიწაზე მდებარეობს და იგი ულამა-ფაშას აუშენებია საქართველოს დასაპყრობად და ხელში ჩასაგდებად. მაგრამ დროთა მსვლელობით ციხე დანგრევის პირასაა. ციხისთავი და მეციხოვნენი არა ჰყავს. თორთუმის ჩრდილოეთით მდებარეობს. ექვსასი სახლი, ჯამე, ფუნდული, აბანო, მცირე ბაზარი და სასულთნო ბაზარი აქვს. ბაიაზეთ-ველი უფლისწულობის დროს ტრაპიზონში ვალის თანამდებობაზე რომ იყო, ამ ციხეს ალყა შემოარტყა და რადგანაც მისი დაპყრობა ძალიან გაუჭირდა, დაპყრობის შემდეგ ზოგი მისი ადგილი დაანგრევინა.“¹²

როგორც ვხედავთ, დაპყრობის შემდეგ რაღაც ეტაპზე აღჯაყალას ციხე დანგრეული და მიტოვებულია. ამავე სახის ცნობა მოგვეპოვება გურჯისტანის ვილაიეთის დავთარში, დავთრის შედგენის დროისთვის აღჯაყალას სოფლები გაუკაცრიელებული და გავერანებულია:¹³ „სოფელი აღჯაყალა, ცარიელი. რეიაიასგან (ექვემდებარება ტყიან [რ-ნს]). ჟამი მარცვლეულისგან და სხვათაგან 8499.“ თუმცა აქ, ჩვენი აზრით, ციხის დანგრევა უნდა გავიგოთ, როგორც მისი ფუნქციის მოშლა, რადგან ციხე დღემდე კარგადაა შემონახული და მისი საფუძვლიანად დანგრევის ვარაუდი ძალზედ საეჭვოა.

თორთუმის ხევი

ისტორიული დოკუმენტებიდან ნათლად ჩანს, რომ აზორდი/აღჯაყალა/უზუნდერე თორთუმის ხეობის ერთ-ერთ მძლავრ ციხეს წარმოადგენდა

შესავალი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო გიული ალასანიამ. თბ. 1978, გვ. 136-137.

¹⁰ ქათიბ ჩელების ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 165.

¹¹ ეკლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“. თურქულიდან თარგმნა, კომენტარები და გამოკვლევა დაურთო გიორგი ფუთურიძემ. ნაკვ. I. თბ. 1971, გვ. 321-322.

¹² ეკლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“, გვ. 318.

¹³ გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი. წ. II. თურქული ტექსტი გამოსცა, თარგმანი, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო სერგი ჯიქიამ. თბ. 1942, გვ. 396, 490.

და თორთუმის ხევში არსებულ სხვა ციხესიმაგრეებთან ერთად მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა მის თავდაცვით სისტემაში, ამიტომ უპრაოდო მოკლედ შეგნოთ თორთუმის ხეობის ისტორიულ გეოგრაფიას.

საკუთრივ თორთუმზე ვახუშტისთან შემდეგს ვკითხულობთ: „ზოლო თორთუმის მდინარე გამოსდის ღვეჯონის მთასა და მოდის სამხრილად ჩრდილოდ, გაჭრის სპერის მთას და მიერთვის ისპირის მდინარეს, ამ ისპირის მთას ზეით არს თორთუმის კეობა ... ამ კეეს ზეით, თორთუმის მდინარეზედ არს ციხე თორთუმისა, მაგარი, კლდესა ზედა დიდშენებული. მის მიერ იწოდა კეობა ესე თორთუმის კეობად. ამ ციხის ზეით არს ხენძორეთი, დაბა დიდი და გზა არზრუმისა. არამედ ამ თორთუმის ხეობას მოერთვიან კეენი თორთუმისა და შიფაქლუს მთიდან, და არიან დაბნები მათ ზედა შენნი დიდ-მცირენი“.¹⁴

როგორც დავინახეთ, თორთომი ვახუშტის ისტორიულ გეოგრაფიულ „ქვეყანად“ წარმოუდგენია. მართალია, ის ხმარობს ტერმინ ხევს თორთუმის აღმნიშვნელად, მაგრამ ისიც უნდა გავითვალისწინოთ, რომ ის აღწერილია ტაოს, ბასიანისა და ისპირის პარალელურად.

სულხან-საბას განმარტებით, ხევი – ეს არის მდინარის ნაპირზე ჩამოწკრივებული სოფლები, რომლებიც ამ მდინარით ირწყვება.

ნ. ბერძენიშვილის თქმით, „ხევი“ იგივე „ქვეყანაა“. თუმცა ქვეყანა ყოველთვის ხევი არაა,¹⁵ ყოველი ხევი ქვეყანაა, მაგრამ ყოველი ქვეყანა არაა ხევი. „ხევი ტოპოგრაფიული ნიშნიდან ამოდის, ქვეყანა კი ასეთ ნიშანს მოკლებულია“. მართლაც და ვახუშტი ზომ ახსენებს, რომ: „არამედ ამ თორთუმის ხეობას მოერთვიან კეენი თორთუმისა და შიფაქლუს მთიდან, და არიან დაბნები მათ ზედა შენნი დიდ-მცირენი“.¹⁶ გამოდის, რომ ხევი თორთომი საკუთრივ რამდენიმე ხევისგან შედგება.

ციხესიმაგრეს ერთი მნიშვნელოვანი ფუნქციაც გააჩნდა, ის გზების მაკონტროლებელიც იყო. ციხე სწორედ მაგისტრალზე შენდებოდა და სატრანზიტო ფუნქციასაც ასრულებდა, რაც, როგორც თავდაცვითი, ასევე, ეკონომიკური ფაქტორებითაც იყო ნაკარნახევი. ვახუშტი სწორედ ამგვარ მაგისტრალზე საუბრობს თორთუმის ციხესთან დაკავშირებით: „მის მიერ იწოდა

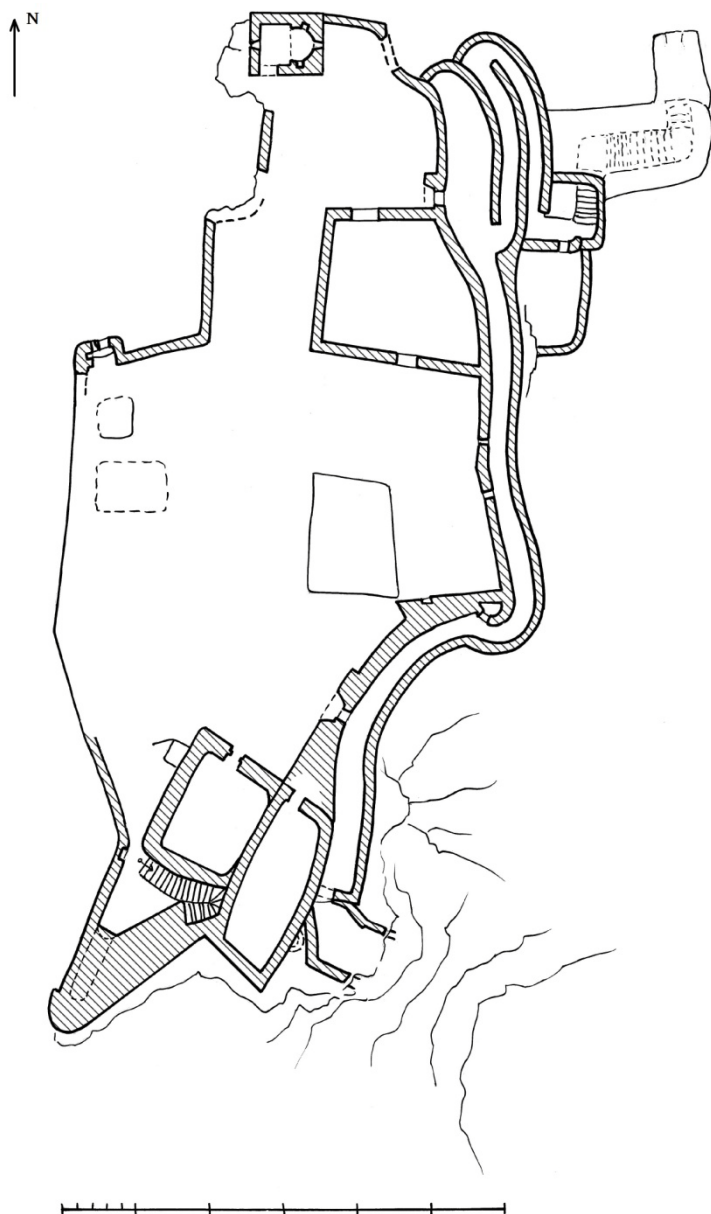
¹⁴ ვახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ქართლის ცხოვრება. ტ. IV. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბ. 1973, გვ. 686-687.

¹⁵ ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები. თბ. 1990, გვ. 69.

¹⁶ ვახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 686-687.

კეობა ესე თორთომის კეობად. ამ ციხის ზეით არს ხენძორეთი, დაბა დიდი და გზა არზრუმისა“. აღჯაყალას ციხის ნანგრევების სწორედ ამ გზის ერთ-ერთი მაკონტროლებელი უნდა ყოფილიყო, საკუთრივ კი იმიერ ტაოზე გადასასვლელი გზაც უზუნდერეზე გადიოდა, რაც, ჩვენი აზრით, კიდევ უფრო მნიშვნელოვანს ხდიდა როგორც ციხეს, ასევე, მის პატრონს. ქათიბ ჩელების ერთი ცნობაც სწორედ რომ ამ ტიპის მაგისტრალზე უნდა მიგვითითებდეს: „თორთომი – პატარა ქალაქი არზრუმის ჩრდილოეთით, ორი დღის სავალზეა, ხევში. მის მახლობლად გეარჯილის საბადოა. თორთუმში ჩამავალი ხევის მდინარე ახჩა-ყალას ნაპიერში შედის, შემდეგ საქართველოში და შავ ზღვას ერთვის.“¹⁷ თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ გზა ხშირ შემთხვევაში ხეობებს მიუყვებოდა და მდინარის პირას გადიოდა, შეიძლება ფრთხილი ვარაუდის გამოთქმა, რომ აღჯაყალა თორთუმის ხეობაზე გამავალ მაგისტრალს აკონტროლებდა. დღევანდელი მონაცემებითაც აზორდი/აღჯაყალა/უზუნდერეს ციხის სიახლოვეს გადის არზრუმი-ართვინის ცენტრალური საავტომობილო მაგისტრალი.

¹⁷ ქათიბ ჩელების ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 165.

უზუნდერეს ციხის გეგმა. ავტორი გიორგი ბაგრატიონი

Akaki Chikobava

PhD Student,

Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, Georgia

AZORDI/AGHJAKALA/UZUNDERE

Summary

The subject of research is a fortification, which is located in the historical province of Georgia, Tao (nowadays in the Republic of Turkey). The fortress used to have various names in the different periods. Some researchers are trying to link it with the Urartian city of Zua/Zuayna. One of the names that it has is Azordi, which is attested as a part of Tao in the 7th century “Armenian Geography”. The later name – Aghjakala is contemporary to the Ottoman period, which is Turkish form of the Georgian toponym “Tetrtsikhe”. The name Uzundere is derived from location of the fortification, as we know fortress is situated in Uzundere İlçe of Erzurum province. In official stencil, which is raised near the fortification, it is named as ÜNGÜZEK KALESİ. In touristic maps and guides the fortress is frequently mentioned as Dikyar Kapi that means rocky entrance in Turkish.

Article contains brief history of the fortress from ancient times to the present. Historical-geographic aspects as well as different historical sources that mention it are analyzed and discussed. The fortress is located in historical Tortomi Gorge, thereby attention is paid to the importance of this geographic region and to those roads, which might had been controlled by above-mentioned fortress. TSU Associated Professor Nino Silagadze prepared data and observation concerning construction and development of the church, which is located inside the fortress.

The fortress is located in the Republic of Turkey, in historical region of Tao, 1180 meters high above sea level. N – 40°30’37.68”; E – 41°31’34.52” are its geographic coordinates. The height of preserved wall is 15 meters; the thickness of preserved wall is 0.9 meter; size of the entrance is 1.2X2 meters; the length of the fortress is 84 meters; and width of the fortress is 51 meters.